

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/1 (Haziran/June 2022), 337-346.

Nazianzuslu Grigorius ve Kutsal Ruh'un Tanrılığı Meselesi, Yazar: Elif Tokay, (Ankara: Eskiyei Yayınları, 2021).

Gregory of Nazianzus and the Matter of the Deity of the Holy Spirit, Author: Elif Tokay, (Ankara: Eskiyei Publishing, 2021).

Hayriye Özlem Sürer

Arş. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Res. Assist. Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious Studies, Ankara/Türkiye

E-posta: hayriyeilahiyat57@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1945-3937

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Kitap Değerlendirme/ Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 17 Şubat/February 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 06 Haziran/Haziran 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran/15 June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz-Haziran/ Summer-June

DOI:

Cite as / Atıf: Sürer, Hayriye Özlem. "Nazianzuslu Grigorius ve Kutsal Ruh'un Tanrılığı Meselesi, Yazar: Elif Tokay, (Ankara: Eskiyei Yayınları, 2021).", *Journal of Analytic Divinity* 6/1 (Haziran/June 2022), 337-346.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Hayriye Özlem Sürer)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Hıristiyan teolojisinin teşekkül sürecine ışık tutan *Nazianzuslu Grigorius ve Kutsal Ruh'un Tanrılığı Meselesi* başlığını taşıyan bu kitap, Öğretim Görevlisi Dr. Elif Tokay tarafından kaleme alınmıştır. Bu araştırmada yazar, Kapadokyalı Babalardan biri olan Nazianzuslu Grigorius'un Teslis doktrininin "bir ousia-üç hypostasis" şeklinde sistematize edilmesindeki rolüne odaklanmaktadır. Bu bağlamda araştırmada özellikle Grigorius'un Kutsal Ruhun tanrısallığının tasdik edilmesinde etkin bir teolog olduğu vurgulanmaktadır. Buradan hareketle Teslis doktrininin tedrici bir süreçten geçerek belirlendiği görüşünün altı çizilmektedir. Bu hususta Hıristiyanlığın erken dönemlerindeki temel teolojik tartışmaların yanı sıra o dönemlerde etkin olan muhtelif dini gruplara ve bu grupların teolojik yorumlarına da temas edilmektedir. Üzerinde durulan bir diğer tema ise Nazianzuslu Grigorius'un mistik ve soteriyolojik bir bağlamda ortaya koyduğu "theosis" kavramı ve bu çerçevede sistematize ettiği teolojik görüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Nazianzuslu Grigorius, Kutsal Ruh, Teslis, Kapadokyalı Babalar.

Abstract

This book, titled *Gregory of Nazianzus and the Matter of the Deity of the Holy Spirit*, which sheds light on the formation process of Christian theology, was written by Lecturer Dr. Elif Tokay. In this research, the author focuses on the role of Gregory of Nazianzus, one of the Cappadocian Fathers, in the systematization of the Trinity doctrine as "one ousia-three hypostasis". In this context, it is emphasized in the research that Gregory has been an effective theologian in the confirmation of the divinity of the Holy Spirit. From this point of view, it is underlined that the doctrine of the Trinity is determined through a gradual process. In this regard, besides the basic theological debates in the early periods of Christianity, various religious groups that were active at that time and the theological interpretations of these groups are also touched upon. Another theme emphasized here is the concept of "theosis" that Gregory of Nazianzus put forward in a mystical and soteriological context and the theological views he systematized within this framework.

Keywords: History of Religions, Gregory of Nazianzus, Holy Spirit, Trinity, Cappadocian Fathers.

Giriş

Teslis doktrini Hıristiyanlığın öne çıkan dini fenomenlerinden biridir. Bununla beraber Hıristiyanlığın özellikle erken dönemlerine bakıldığında patristik literatürdeki farklı açıklamalardan hareketle Baba, Oğul ve Kutsal Ruhun durumunun somut bir hal almadığı; bu üç unsurun mahiyeti ve birbiriyle ilişkilerinin ne olduğu sorusunun net olarak cevaplanamadığı görülmektedir. Bu üç unsurdan Kutsal Ruhun akidevi anlamda gündem haline getirilmesinin ise dördüncü yüzyılın yarısından sonra oldukça geç denebilecek bir döneme tarihlendirilmesi, Teslis doktrininin günümüzde "bir öz-üç hipostaz" teorisi şeklinde formülize edilen şekle bürünme sürecinin tedrici olarak geliştiğini ortaya

koymaktadır. Bu doktrinin belirlenış sürecinde ise her ne kadar kendilerinden önce çeşitli adımlar atılsa da sistematik bir çerçevede teolojik açıklamalar getiren teologların “Kapadokyalı Babalar” olarak bilinen Aziz Basileus, Nazianzuslu Grigorius ve Nyssalı Grigorius olduğu görülmektedir. Geç Antik Çağ düşünce tarihi açısından oldukça önemli figürler olarak karşımıza çıkan Kapadokyalı Babalar, İznik Kredosu'nun yerleşmesi sürecine katkılarının yanı sıra asketik yaşam pratikleri konusunda da ortaya koydukları görüşleri ile ön plana çıkmaktadır. Bu noktada, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Bilim Dalı'nda Dr. Öğretim Görevlisi olarak görev yapan Elif Tokay, genel hatlarıyla değerlendirmesini sunmaya çalıştığımız *Nazianzuslu Grigorius ve Kutsal Ruh'un Tanrılığı Meselesi* adlı bu çalışmasında bahsi geçen üç teolog arasından Nazianzuslu Grigorius'u ele almış, böylelikle Nazianzuslu Grigorius özelinde ilk telif eseri de Türkçe literatüre kazandırmıştır. Tokay, eserinin giriş bölümünde bu üç teolog arasından Nazianzuslu teoloğu seçmesini diğer iki teoloğa nazaran Grigorius'un görüşlerini aksettirme konusunda daha cesur olmasının yanı sıra önemli bir geçiş dönemi olan Geç Antik Çağ'ın anlaşılmasında etkin isimlerden birisi olması şeklinde açıklamaktadır (Tokay, 2021, 9-12). Tokay'ın bu eser öncesinde yaptığı çalışmalara kısaca göz atıldığında yazarın erken dönem Hıristiyanlığı özelinde Kapadokyalı Babalardan Nazianzuslu Grigorius'u yüksek lisans ve doktora tezlerinin yanı sıra çeşitli araştırmalarında da konu edinmesi, bu çalışmanın özel bir merakın ve uzun yılların ilmi birikiminin ürünü olduğunu ortaya koymaktadır.¹

Giriş ve dört ana bölümden müteşekkil olan bu çalışmanın “4. Yüzyıla Kadar Kapadokya ve Bölgede Hıristiyanlığın Doğuşu ile Yayılışı” başlığını taşıyan ilk bölümünde Tokay öncelikle Kapadokya bölgesinin tarihi, coğrafi, etnik, siyasi ve sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgiler vererek bölgenin çok yönlü bir tanıtımını okuyuculara sunmaktadır (Tokay, 2021, 13-30). Ardından bölgenin Hıristiyanlık öncesi dini durumunu ele alan yazar; Kapadokya'nın kozmopolit yapısının da etkisiyle bu bölgenin muhtelif birçok dini geleneğin “kavşak noktası” olarak nitelendirilebileceğine işaret etmektedir. Bu bağlamda yazar, eklektik unsurlar barındırdığını ifade ettiği Kapadokya yerel dinine ait panteonun detaylı bir tanıtımını okuyucuya sunmaktadır. Bununla beraber bölgede birçok farklı kültün izine de rastlandığını; buranın bazı kültlerin merkezi konumunda olduğunu belirtmekte ve bunlar hakkında arkeolojik verilere başvurarak bir anlatım sergilemektedir

¹ Yazarın Nazianzuslu Grigorius'a ilişkin öne çıkan diğer çalışmaları şu şekildedir: Elif Tokay, *Continuity And Transformation: Theosis in The Arabic Translation of Gregory Nazianzen's Oration On Baptism (Oration 40)* (Cardiff: Cardiff University, Religious Studies and Theology, Doktora Tezi, 2012) ; Elif Tokay, *Anadolulu Bir Kilise Babası: Nazianzuslu Gregory* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007) ; Elif Tokay, “The Relationship Between the Holy Spirit and Human Perfection in the Baptismal Theology of Gregory of Nazianzus: Examined with Reference to Christian Arabic Literature”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 39 (2018), 55-87; Elif Tokay, “Continuity and Transformation in the Arabic Translation of Gregory Nazianzen's Oration on Baptism (Oration 40)”, *Origenes und seine Erbe in Orient und Okzident*, ed. Alfons Fürst (Münster: Aschendorff Verlag, 2011), 227-253.

(Tokay, 2021, 30-38). Bölgenin dini durumuna ilişkin anlatımın ikinci aşamasında ise Hıristiyanlığın doğuşu ve yayılışı konusunu ele alan Tokay; bölgenin en ihtişamlı dönemlerinin Hıristiyanlığın bölgede etkin olduktan sonra yaşandığını ifade etmektedir. Yazar, göz ardı edilen bir hususa dikkatleri çekerek bölgenin Hıristiyanlık algısının anlaşılmasında Hıristiyanlık öncesi Kapadokya coğrafyasında diaspora Yahudilerinin nasıl bir rol oynadıklarının ortaya konmasının önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu hususta Tokay; bölgenin Helenist Hıristiyanlığın kurucusu olarak anılan Pavlus'un yetiştiği ve senkretik birçok dinsel unsurun yanı sıra Yahudi geleneğinin de varlığının bilindiği Tarsus'a yakınlığı sebebiyle Kapadokya'nın dini dokusunda da Yahudiliğin göz ardı edilmemesi gereken belirleyici bir unsur olduğunun altını çizmektedir (Tokay, 2021, 38-40). Yazar, farklı uzmanların konuya ilişkin yaklaşımlarından da istifade ederek Kapadokya bölgesinde yaşayan Yahudilere dair muhtelif tezler hakkında da bilgiler sunmaktadır (Tokay, 2021, 40-44). Kapadokya bölgesinin Hıristiyanlık ile tanışması noktasında Tokay, Yeni Ahit delilleri ve tarihi kayıtlara başvurarak M.S. 180 yılından önce bölgede bir Hıristiyan grubun varlığının kesin olduğunu ifade etmektedir. İsa'dan sonra oldukça kısa denebilecek bir süre zarfında geniş coğrafyalara yayılan Hıristiyanlığın süreç içerisinde İsa'nın tebliğ ettiği mesajdan uzaklaşarak değişim ve dönüşüme uğradığının altı çizilmektedir. Bu değişim sürecinde rol oynayan etmenlerden birinin de hiç şüphesiz farklı inanç biçimleri ile karşılaşma sürecinde yaşanan etkileşimler olduğu; nitekim bu etkileşim sürecinin en canlı tanıklarından birinin de Kapadokya bölgesi olduğu belirtilmektedir (Tokay, 2021, 44-48).

Eserin "Nazianzuslu Grigorius" başlığını taşıyan ikinci bölümünde Nazianzuslu Grigorius'un hayatı, görüşlerinin şekillenmesinde rol oynayan belli başlı unsurlar ve kaleme aldığı eserlere ilişkin detaylı bir açıklama sunulmaktadır (Tokay, 2021, 49-131). Böylelikle Tokay, kitabın odak noktası olan teolojik tartışmalar ekseninde Grigorius'un bakış açısının arka planını oluşturduğu düşünülen muhtemel unsurlara işaret etmekte, bu da kitabın ilerleyen bölümlerini daha anlaşılır kılmaktadır. Bu noktada yazar, Grigorius'un yaşadığı dönemin Hıristiyan teolojisinin ana hatlarının belirginleştiği 4. yüzyıla tekabül edişi ve birbirinden farklı teolojik tutumlara sahip imparatorların yönetimlerine şahitlik edişinin de altını çizmekte ve bu geçiş evrelerinin Grigorius üzerinde etkili olduğunu ifade etmektedir (Tokay, 2021, 69). Tokay, Grigorius'u şekillendirdiği düşünülen unsurlar bağlamında özellikle felsefe-retorik polemigi, Hıristiyan kaynaklar (Doğu Hıristiyan geleneği) ve aktif-asketik hayat çatışmasını mercek altına almaktadır (Tokay, 2021, 69-124). Bunların yanı sıra Grigorius'un tanrının bilinemez olduğu düşüncesinden hareketle *apophatic* (negatif) teolojiyi benimsediği ifade edilmektedir. Ardından yazar, Nazianzuslunun tanrının algılanışına ilişkin hususlardaki bakış açısının detaylarını anlatmakta, öne çıkan bazı teolojik akımlardan farklılaştığı kısımlar hakkında bilgi vermektedir. Bu noktada yazar özellikle Grigorius'u miafizit yaklaşımın bir savunucusu şeklinde tanıtan yaklaşımların yanlışlığına vurgu yapmaktadır. Onun hiyerarşik bir tanrı

anlayışı yerine Teslisin üç unsurunun da tanrısallık bakımından birbiriyle eşit olduğu şeklinde bir yaklaşımı benimsediği, tanrıya dair Kutsal Kitap ve gelenek ile uyumlu Teslisçi bir tutuma sahip olduğunun altı çizilmektedir. Grigorius'un Kilise öğretisine ters düşecek alternatif bir öğreti sunmak yerine, gelenek ve Kutsal Kitabı gözeterek "muhafazakâr" bir teolog olduğu savı ise açık bir şekilde ifade edilmektedir (Tokay, 2021, 72-75).

Yukarıda bahsi geçtiği üzere Grigorius'un teolojik formülizasyonunun sac ayaklarından ilki olarak niteleyebileceğimiz felsefe ve retorik bağlamında Tokay, bireyin nihai hedefinin "tanrılaşma" (*theosis*) olduğunu salık veren teoloğun bu hedef doğrultusunda gerçekleştirilen felsefe eylemini değerli bulduğunu ifade etmektedir. Bu noktada Hıristiyan dünyasında paganizm ile ilintisinden ötürü uzun süre olumsuz bir tutum ile yaklaşılan Grek kültürü ve felsefesinin Grigorius nezdinde yalnızca paganlara ait bir unsur olarak görülemeyeceği vurgusu da önem arz etmektedir (Tokay, 2021, 76-80). Yazar; felsefe eyleminin Hıristiyanlaşması sürecinde Grigorius'un, retorığının zeminine Kutsal Kitap'ı yerleştirmesi ve meseleleri bu dayanak noktası üzerinden açıklamasının önemli rol oynadığının altını çizmektedir. Öyle ki bu çabası neticesinde felsefe ve retorığı Kutsal Kitap ile uzlaştıran yeni bir entelektüel eğitim modelinin (*paideia*) temellerini atması Grigorius'u ayrıcalıklı bir konuma getirmektedir (Tokay, 2021, 82-89).

Grigorius'un teolojisini şekillendiren unsurlardan bir diğeri ise Hıristiyan kaynaklardır. Yazar, bu kavram ile Doğu Hıristiyanlığının oluşturduğu geleneği kastetmektedir. Nazianzuslu Grigorius'un bu geleneğin bir takipçisi olarak Kutsal Kitap yorumuyla da yakından ilgili olduğu ve bu hususta Origenes'i esas aldığı; yoruma dair yaklaşımının ise literal ile alegorik yorum arasında bir noktada konumlandığı ifade edilmektedir (Tokay, 2021, 90-91).

Tokay'ın, Grigorius'un teolojisine ilişkin ele aldığı son unsur ise aktif-asketik hayat çatışmasıdır. Yazar bu çatışmayı Kapadokyalı Babaların teoloji anlayışları bağlamında değerlendirmekte olup, Kapadokyalı Babaların "ilahi birlik" konusunu merkezileştiren yaklaşımlarının manastır yaşantısına giden süreci de hazırlamış olduğunu ifade etmektedir. Bu noktada onların yaklaşımının senkretik unsurlar barındırdığı ve özü itibarıyla "mistik" olarak nitelendirilebilecek bir karaktere sahip olduğu belirtilmektedir. Tokay, Kapadokyalıların manastır yaklaşımlarının açık bir şekilde ortaya konabilmesi adına üç temel manastır yaklaşımını ifade eden *ankoretik*, *kenobitik* ve *yarı-münzevi* ekoller hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Grigorius ile arkadaşı Basileus'un öncülüğünde kurulan manastıra dair bilgiler zikretmektedir. Bu iki teoloğun, Mısır ve Suriye manastır asketizminin aşırı görülen yönlerini yumuşatarak asketizm idealinde farklı bir yaklaşım ortaya koydukları görülmektedir. Bu asketizm modelinde keşişlerin manevi olarak yükseliş sağlayabilmeleri için çeşitli yolların bulunduğu ifade edilmektedir. Tokay'ın burada özellikle üzerinde durduğu nokta ise Grigorius'un bir Hıristiyanın nasıl bir yaşam sürmesi gerektiğine ilişkin düşünceleridir. Bu bağlamda inzivayı öngören "asketik yaşam"

(*askesis*) ile insanlarla bir arada olmayı salık veren “*filanthropia*” (insan sevgisi) şeklinde iki yaklaşımın bireyin kurtuluşunda etkin olduğu ifade edilmektedir. Grigorius’un asketik yaşam idealinde çarmıhta kendini feda eden İsa Mesih’in asketizmi idealize edilmekte ve Mesih gibi olunması gerektiği vurgulanmaktadır. Buradan hareketle acı ve çilenin ancak Mesih örnek alındığı zaman anlamlı olacağı; şehitliğin de bu anlamda yüce bir ideal olduğu; bununla beraber fiziksel ölümden ziyade Hıristiyanca bir yaşam sürerek dünya hayatını kendi haçına germenin de takdir edileceği belirtilmektedir. Mesih’in çarmıhta ölümlerinden yeniden dirilişinin bir sembolü olan vaftiz sakramentinin Mesih’i takip etmede ilk basamak sayıldığı, bir Hıristiyanın beklenenin ise hayatı boyunca bu durumu devam ettirmek olduğunu altı çizilmektedir (Tokay, 2021, 93-104).

Tokay, Grigorius’un asketik yaşam modelinde üzerinde durduğu kavramlardan biri olan “*theosis*” kavramını özel olarak ele alıp, Nazianzuslu Grigorius’un kurtuluş doktrininin (soteriyoloji) ve Teslisin temeline insanın tanrısallaşmasını/tanrı ile birleşmesini ifade eden *theosis* koyduğunu belirtmektedir. Bu husus Kapadokyalı teolog için Teslisin hakikatinin idrak edilebilmesinin de öncülünü ifade etmektedir. Bireyin tanrısallaşabilmesi teması İsa Mesih örneğinde incelendiğinde Grigorius’un İsa’nın beşer tabiatına vurgu yaptığı ve İsa Mesih’in aynı zamanda beşerî tabiata sahip oluşunu insanlığın kurtuluşu için de elzem gördüğü dikkatleri çekmektedir. Yazar, teoloğun “*theosis*” kavramı ile beşer ve tanrı doğasının birbirine karışma durumunu kastetmediğini; bu kavramın putperestlik şeklinde algılanmaması gerektiğine ilişkin Grigorius’un eserlerinde net ifadeler olduğunu vurgulamaktadır. Teoloğun bu kavram ile daha ziyade çeşitli vasıtalar aracılığıyla bireyin ilahi yaşama katılımının dinamik sürecini ifade ettiği belirtilmektedir (Tokay, 2021, 104-121).

Grigorius’un asketik yaşam modelinin açıklanmasında önem arz eden bir diğer kavramın *filanthropia* (insan sevgisi) olduğu görülmektedir. Teoloğa göre diğer insanların ruhlarını arındırmak isteyen bir kişi öncelikle kendi ruhunu arındırmalıdır. Buradan hareketle asketizmin *filanthropianın* öncülü olduğu sonucuna varılabilir. Bununla beraber Nazianzuslu teolog asketizmin kişisel bir tercih, *filanthropianın* ise bir zorunluluk olduğunu; dolayısıyla yalnız din adamlarının değil tüm Hıristiyanların sahip olması gereken bir erdem olarak görülmesi gerektiğini belirtmektedir (Tokay, 2021, 109-110).

Grigorius’un manastır idealinde aktif ve asketik yaşam (*filanthropia* ve *askesis*), *theosis* ortak paydasında buluşturulmaktadır. Her ikisinin de hedefinin kurtuluşa erme noktasında bireyi *theosise* iletmek olduğu belirtilmektedir. Buradan hareketle *theosis* kavramının kurtuluş teolojisi (soteriyoloji) bağlamında bir kavram olarak ele alındığı söylenebilir. *Theosise* ilişkin Grigorius’un detaylı açıklamalarına yer veren Tokay, bireyin kurtuluşa giden yoldaki özgür iradesi problematiğine de temas etmektedir. Yazar bu bağlamda Grigorius’un Tanrı lütfu ile özgür iradeyi bir madalyonun iki yüzü şeklinde

gördüğünü; bu iki dinamiğin birlikte düşünülmesi gerektiği düşüncesini benimsediğini vurgulamaktadır (Tokay, 2021, 110-113).

"4. Yüzyıl Konsilleri Ekseninde Teslis Tartışmaları" başlığını taşıyan üçüncü bölümde Tokay, Teslis tartışmalarına zemin hazırlayan arka plan hakkında tarihsel bilgilere yer vermektedir. Bu bölümde verilen bilgiler, kitabın dördüncü bölümünde ele alınan Kutsal Ruhun tanrılığı meselesinin anlaşılabilir kılınması noktasında okuyucunun zihninde bir temel oluşturmaktadır. Bu noktada yazarın ilk dönemlerde toplanan konsiller, sinodlar ve buralarda kabul edilen kredolara ilişkin detaylı tarihsel anlatıları önem arz etmektedir. Özellikle ilk ekümenik konsil kabul edilen I. İznik Konsili'nde Arius ile Athanasius'un ortaya koyduğu teolojik tutumları doğuran saikler ve konsil sonrası yaşanan teolojik ayrışmalar Tokay'ın ayrıntılı olarak ele aldığı konular arasındadır. I. İznik Konsili'nde kabul edilen kredodan hareketle yazar, teolojik tartışmalarda çokça bahis konusu edilen *homoousios*, *homoiousios*, *genetos*, *agenetos*, *gennetos*, *agennetos*, *hypostasis*, *ousia* gibi kavramlara dair açıklamalarda bulunmaktadır. Teslis tartışmalarında oldukça belirleyici olduğu bilinen bu kavramların literal ve felsefi zeminiyle birlikte açıklanması, teolojik kavramların beraberinde getirdiği arka plan sebebiyle kredolarda ne denli etkili rol oynadığının ortaya konması açısından önemlidir. Bu hususların yanı sıra bu bölümde I. İznik Konsili'nde alınan kararlarda politik unsurların da etkin olduğunun ifade edilmesi meselenin yalnızca teolojik değil aynı zamanda siyasi konjonktür ile de ilintili olduğunun gösterilmesi bakımından önem arz etmektedir (Tokay, 2021, 133-186).

Eserin dördüncü bölümü "Kutsal Ruh'un Tanrılığı" başlığını taşımaktadır. Bu bölüm, yazarın temel araştırma sorusuna hasredilmiş olup, en temelde Kutsal Ruhun durumuna ilişkin tarihsel süreç mercek altına alınmıştır. Tokay, bu noktada öncelikli olarak Kilise tarafından Baba, Oğul ve Kutsal Ruhun birbiriyle münasebetinin belirlenmesinin uzun yıllar aldığını vurgulamaktadır. Bu hususta yazar, apostolik gelenek içerisinde kilise babalarının konuya ilişkin görüşlerine de başvurarak erken dönemde somutlaştırılmış bir Teslis doktrininden söz edilemeyeceğinin altını çizmektedir. Bu doktrin ana hatlarıyla belirlenememesi sorunsalının haliyle Kutsal Ruhun durumunun nasıl açıklanacağı problemini de cevapsız bıraktığı belirtilmektedir. Burada yazar, ilk dönemlerde Kutsal Ruhun yalnızca litürjinin bir parçası olarak görüldüğü; Kutsal Kitap'ta da "tanrı" olarak adlandırılmaması sebebiyle inanç esaslarında uzun süre Kutsal Ruhun durumunun bahse konu edilmediği bilgisini vermektedir. Yazar bu noktada, Kutsal Ruh'u tam olarak "tanrı" şeklinde anmasa da Baba ve Oğul ile aynı özü paylaştığını vurgulayan ilk kişinin Athanasius olduğunu belirtmektedir. Her ne kadar Teslisin doktrinel anlamda ilk nüveleri Athanasius tarafından netleştirilmeye çalışılsa da bu doktrini gelişmiş anlamda ortaya koyanların Kapadokyalı Babalar olduğu ayrıca vurgulanmaktadır. Bu yönüyle yazar Nazianzuslu Grigorius özelinde Kapadokyalı teologların "bir *ousia*, üç *hypostasis*" (bir öz-üç hipostaz) formülasyonuna getirdikleri tafsilatlı açıklamalar ile İznikçi Kredo'nun

pekiştirilme süreçlerine yaptıkları katkılar hakkında okuyucuya detaylı bilgiler sunmaktadır. “Bir Ousia, Üç Hypostasis” formülasyonu ile beraber; her bir unsurun tek bir tanrısallık özü altında birbirinden ayrı şahıs/fert oluşları görüşünün tahkim edildiği görülmektedir. Böylelikle monarşi ve Teslis denkleminde bir ile üç ilişkisi açıklanmaya çalışılmıştır. Bir diğer deyişle bir yandan Tanrının tek, bölünmez ve parçalara ayrılmaz olmak bakımından tek bir öz oluşu; öte yandan bu tanrısallığın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh hipostazları tarafından bölünme ve parçalara ayrılma olmaksızın paylaşıldığı şeklindeki teori ile bir-üç arasındaki ilişki teolojik düzlemde formülize edilmiştir. Baba, Oğul ve Kutsal Ruhun her ne kadar hipostaz olmak bakımından eş değer olsalar da birbirinden farklı şahıslara ve kendi içlerinde farklı özelliklere sahip olduğu da Grigorius teolojisinde Tokay’ın dikkatleri çektiği bir başka husustur. Yazar konu bağlamında Grigorius’un Teslis hususundaki açıklamalarının açmazlarına ve yanlış yorumlanmaya müsait olan bazı beyanlarına da yer vermiştir (Tokay, 2021, 187-215).

Teslis doktrinine ilişkin Grigorius özelinde Kapadokyalı Babaların görüşlerine yer verdikten sonra Teslis’in bir hipostazı olan Kutsal Ruhun özel olarak ele alan Tokay, Kutsal Ruha ilişkin algılamaların tarihsel seyrini o dönemin önde gelen apolojistlerine başvurarak okuyucuya aktarmaktadır. Tokay burada, ilk dönemlerde Kutsal Ruha ilişkin düşüncelerin muğlak olduğunun, genel anlamda Ruhun asli görevinin “ilham etmek” şeklinde kabul edildiğinin altını çizmektedir. Dördüncü yüzyıla değin Kutsal Ruha dair birbirinden farklı fikirler ortaya atılsa da Arius tehdidi vb. gibi nedenlerden ötürü Kutsal Ruh meselesinin ana gündem haline getirilmediği ayrıca ifade edilmektedir. Kutsal Ruhun, İstanbul Konsili -her ne kadar tartışmalı yönleri olduğu vurgulansa da- ile beraber ön plana çıktığı belirtilmektedir. Konunun Grigorius nezdindeki durumunu spesifik olarak ele alan Tokay, Grigorius’un Kutsal Ruhun tanrılığını açıkça beyan etmesinin o zamana dek süregelen çekingen tavrın bir kenara bırakılması noktasında önemli bir adım olduğunu vurgulamaktadır. Nazianzuslu teolog, Kutsal Ruhun tanrısallığını sistematize ettiği teolojisiyle Teslis doktrinindeki her bir hipostazın eşit seviyede tanrısallık oldukları anlayışının tasdik edilmesinde etkin bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunu yaparken onun kristolojik, soteriyolojik, litürjik veçhelerin yanı sıra Kutsal Ruhun faaliyetlerine ilişkin teolojik açıklamalarda bulunması konuya derinlik kazandırmaktadır. Tokay, Grigorius’un teolojisinde Kutsal Ruha ayrı bir konum atfedilmesinin dönemin konjonktürüyle ilgili olduğu kadar teoloğun mistisizme meyleden teoloji anlayışı ile de ilintili olabileceğini ifade etmektedir (Tokay, 2021, 215-247).

Dr. Elif Tokay, *Nazianzuslu Grigorius ve Kutsal Ruh’un Tanrılığı Meselesi* adlı bu eseri ile Hıristiyan teolojisinin oluşum sürecinin ilk dönemlerine (2-5. yy.) ışık tutmaya çalışmıştır. Bu bağlamda konu, giriş ve dört ana bölümde objektif ve akademik bir yaklaşımla ele alınmıştır. Nazianzuslu Grigorius’un ve Teslis doktrini çerçevesinde cereyan eden teolojik tartışmaların çok yönlü bir tanıtımı temel kaynaklara başvurularak

okuyucuya sunulmuştur. Konu dizimi ve üslup açısından takibi kolay bir metodun benimsenmiş olması eserin anlaşılabilirliğini artırmaktadır. Tüm bunların yanı sıra çok büyük bir eksiklik olmamakla beraber ele alınan dönem ve coğrafyaya ilişkin haritalar ve araştırmada öne çıkan terimleri açıklayan küçük bir sözlük ile dizin bölümünün kitaba eklenmesinin eseri daha da işlevsel hale getireceği düşünülmektedir.

Bu çalışmada yazarın en temel vurgusu, Hıristiyanlığın en önemli dini fenomenlerinden biri olan Teslis doktrininin İsa'dan yüzyıllar sonra tedrici şekilde belirlendiği olgusudur. Bunun yanı sıra Teslisin sistematize edilmiş sürecinde yalnızca teolojik tartışmaların değil dönemin sosyo-politik konjonktürünün de oldukça etkin rol oynaması yazarın dikkatleri çektiği bir başka husustur. Tokay, bu doktrinin tarihsel serüvenini okuyucuya aktarırken yalnızca hâkim görüşün değil; o dönemde ortaya çıkan ancak "heretik" olarak addedilen muhtelif grupların yaklaşımlarına da yer vermiştir. Böylelikle teolojik tartışmaların arka planı ve bu tartışmalarda öne sürülen görüşlerin ne gibi açmazları olduğu ve hangi yeni tartışmalara zemin hazırladığı gibi hususlarda okuyucunun zihninde genel bir şablon oluşturulmuş ve meselelerin sebep-sonuç bağlarının kurulabilmesi sağlanmıştır.

Tokay; eserinde Baba, Oğul ve Kutsal Ruhun üçünün de tanrısal bir özü paylaşan hipostazlar olduğu görüşünü "bir *ousia*-üç *hypostasis*" şeklinde sistematize eden ve bununla İznikçi Kredo'nun detaylandırılması ve tahkim edilmesi noktasında Kapadokyalı Babaların ayrıcalıklı bir konuma sahip olduklarının altını çizmektedir. Bu noktada yazar, Kapadokyalı Babalardan Nazianzuslu Grigorius'u mercek altına alarak teoloğun özellikle Kutsal Ruhun tanrısallığı noktasında oldukça belirleyici isimlerden olduğunu ifade etmektedir. Nazianzuslu teoloğun yalnızca Teslis hususunda değil aynı zamanda asketizme dair görüşleriyle de döneminin özgün isimlerinden biri olduğu görülmektedir. Bu noktada soteriyolojik bir vechesi de olan "theosis" paydasında ele aldığı aktif ve asketik yaşam (*filanthropia* ve *askesis*) onun manastır hayatına dair ortaya koyduğu modelin temel yapı taşlarını ifade etmektedir.

Tokay'ın eserinde ortaya koyduğu bir diğer önemli nokta ise Anadolu coğrafyasında Grek felsefesinin teolojiye hizmet etme vasıtası olarak devşirilme sürecinin en güzel örneklerinden birinin de Nazianzuslu Grigorius'un şahsında gözlemlenmesidir. Bunun yanı sıra Nazianzuslu teoloğun felsefe, retorik, Doğu Hıristiyan geleneği ve Kutsal Kitap referanslarını mezcettiği bir sistematik teoloji ortaya koymasının onun özgün bir din adamı olarak temayüz etmesinde rol oynadığı vurgulanmaktadır.

Sonuç olarak Dr. Elif Tokay'ın konuya ilişkin uzun yıllara dayanan araştırmalarının nitelikli bir ürünü olan bu eser, özellikle Dinler Tarihi araştırmacılarının Hıristiyan teolojisinin teşekkül sürecine ilişkin başvuracakları temel bir kılavuz niteliği taşımaktadır. Bununla beraber bu çalışma, Dinler Tarihi araştırmacılarına erken dönem Hıristiyanlık

çalışmaları hususunda yeni perspektifler kazandıracak bir örnek olması bakımından da önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Tokay, Elif. *Anadolulu Bir Kilise Babası: Nazianzuslu Gregory*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Tokay, Elif. "Continuity and Transformation in the Arabic Translation of Gregory Nazianzen's Oration on Baptism (Oration 40)". *Origenes und seine Erbe in Orient und Okzident*. ed. Alfons Fürst. 227-253. Münster: Aschendorff Verlag, 2011.
- Tokay, Elif. *Continuity And Transformation: Theosis in The Arabic Translation of Gregory Nazianzen's Oration on Baptism (Oration 40)*. Cardiff: Cardiff University, Religious Studies and Theology, Doktora Tezi, 2012.
- Tokay, Elif. *Nazianzuslu Grigorius ve Kutsal Ruh'un Tanrılığı Meselesi*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Tokay, Elif. "The Relationship Between the Holy Spirit and Human Perfection in the Baptismal Theology of Gregory of Nazianzus: Examined with Reference to Christian Arabic Literature". *İslam Araştırmaları Dergisi* 39 (2018), 55-87.

